« PROPOS DIRECTIFS POUR UN CONGRES SUR LA SEXUALITE FEMININE »
Hoofdstuk VIII Frigidité et Structure Subjective[1]

Lieven Jonckheere en Anne Lysy

Lieven Jonckheere

Veel volk vandaag, ondanks het weer of dankzij het weer, laten we dat in elk geval al maar beschouwen als een soort tegemoetkoming vanuit de realiteit, het moet hier vandaag inderdaad gaan over frigiditeit. Die vormt inderdaad de focus van hoofdstuk VIII van *Propos*.

psychoanalyse:
geen vrouwelijk genot zonder frigiditeit

Waarom begint Lacan daar plots over frigiditeit? Mij lijkt dat niets minder dan de concretisering of operationalisering van de probleemstelling van die tekst. Even het geheugen opfrissen. In *signification du phallus*, en ook in het begin van deze tekst, had, heeft Lacan de symbolische orde geconceptualiseerd, en dat probeert hij nu, in *Propos*, als het ware toe te passen op de vrouwelijke seksualiteit, om te zien wat dat geeft. Het is inderdaad de vraag of dat symbolische alles van de vrouwelijke seksualiteit kadert. Meer toegespitst: kan de symbolische fallus, of de castratie, want dat is hetzelfde, kan dus die fallus toelaten om het probleem van de vrouw met het genot volledig in kaart te brengen? Of nog anders gezegd, en misschien wel juister ook: wat is het probleem van de vrouw met het genot … juist door het symbolische, door die symbolische fallus?

Dat probleem zou ik hier inderdaad boudweg durven resumeren als de frigiditeit. Ik heb vorige keer al even gesuggereerd dat die misschien wel de kern van het vrouwelijk genot vormt, niet alleen volgens Lacan, maar meteen ook voor elke vorm van psychoanalyse. Voor Lacan, maar dus ook voor Freud, en zelfs ook, tot op een bepaalde hoogte, voor alle toonaangevende postfreudiaanse theorieën over de vrouw. Geen genot zonder frigiditeit. Toch niet voor de psychoanalyse. Toch niet voor een psychoanalyse die uitgaat van het centrale belang van de fallus. In seminarie X stelt Lacan dat er geen verlangen zonder angst is, wij zouden hier nu kunnen stellen dat er bij de vrouw geen genot is zonder frigiditeit.

hedendaagse psychiatrie:
geen frigiditeit?

Dat staat in schril contrast met de huidige psychiatrische én meteen ook psychologische benadering van de vrouwelijke seksualiteit, via de zogenaamde 'gedragsstoornissen'. Nemen we bijvoorbeeld de fameuze *DSM-IV*. Waar vindt men daar die frigiditeit? Nergens! En waar had men die dan moeten zoeken? In het hoofdstuk over *Sexual and Gender Identity disorders*. Zoals alle *DSM*-categorieën is ook dat een surrealistische collage: naast de duidelijk biologisch bepaalde *sexual dysfunctions* en de sociaal bepaalde *gender identity disorders* vindt men er ook de zogenaamde *paraphilias* op een hoopje gegooid – als ik mij niet vergis moet dat een oude naam zijn voor de

[1] Inleiding sessie 9 januari 2010 van het Theoretisch Seminarie in Lacans onderwijs "Dochter, Moeder, Vrouw: actualiteit van Propos directifs pour un congrès sur la sexualité féminine (1958)" (Jonckheere, L. & Lysy, A. 2009). Dat Theoretisch Seminarie wordt georganiseerd door de Kring voor Psychoanalyse van de New Lacanian School, met Lieven Jonckheere en Anne Lysy als verantwoordelijken

perversies. Ik kom direct terug op die *sexual dysfunctions*, want daar is inderdaad toch wel iets te vinden dat in de richting van de frigiditeit lijkt te gaan. Maar toch eerst even vermelden dat bij die *gender identity disorders* de transseksualiteit centraal staat, en dat die op rekening geschreven wordt van een zogenaamde *cross gender identification*, het subject dat zich met de inderdaad socio-cultureel bepaalde 'rol' van het ander geslacht identificeert. En omdat we het vorige keer over het masochisme hadden, vermeld ik ook graag wat de *DSM-IV* daarover zegt, ook al omdat het, verrassend genoeg, een beetje in de lijn van de psychoanalyse lijkt te liggen. Perversies in het algemeen zouden enkel bij mannen voorkomen, zegt men. De enige perversie die men soms bij vrouwen aantreft, is het masochisme. Desalniettemin blijft ook dat een echte macho-bedoening: twintig tegen één, twintig masochistische mannen tegen één masochistische vrouw. Gaat dat niet een beetje in de richting van het psychoanalytisch scepticisme tegenover het zogenaamd essentieel vrouwelijke van het masochisme … In elk geval, inzake die perversies gaat de *DSM-IV* op een bepaald punt nog een stuk verder dan de psychoanalyse: met het zogenaamde 'frotteurisme' – in een overbevolkt metrostel, op het spitsuur, tegen *nonconsenting* medemensen staan aanschurken, echt wel een perversie voor deze aan een fobie voor overbevolking lijdende tijden – vindt de *DSM-IV* inderdaad een 'nieuwe perversie' uit. Zoals men weet was dat inderdaad een van Lacans uiteraard ironisch bedoelde natte dromen voor de psychoanalyse …

Maar keren we terug tot de *sexual dysfunctions*. Die worden geïdentificeerd op grond van de *sexual response cycle*. Op elk moment van die telkens terugkerende cyclus kan het uit de hand lopen, kan een seksuele *disorder* of stoornis ontstaan.

Het begint al bij het beginpunt van de cyclus, bij de *desire*. Dat is uiteraard niet hetzelfde als onze lacaniaanse *désir*, die *DSM-IV-desire* is wat tot uiting komt in seksuele fantasieën en het verlangen naar seksuele activiteit, wat, zegt men er snel bij, zich niet beperkt tot het genitale. De *main disorder* aan dat beginpunt is de *Hypoactive Sexual Desire Disorder* – wat niet hetzelfde is als frigiditeit, daar moeten we nog even op wachten – hier gaat het 'alleen maar' om ontoereikende of afwezige seksuele fantasieën en/of verlangen naar seksuele activiteit. Twintig procent van de beschaafde bevolking zou daar last van hebben. Noteer dat er op dit beginpunt nog geen onderscheid gemaakt wordt tussen man en vrouw.

Het is tekenend voor de sfeer, voor het groeiende 'onbehagen' rond de seksualiteit, dat er heden rond die *Hypoactive Sexual Desire Disorder* een hele publieke controverse is ontstaan. In eerste instantie was die stoornis benoemd geworden als *Inhibited Sexual Desire*. Die remming bleek echter iets te veel een psychodynamische oorsprong te suggereren. Wat behavioristisch gelobby achter de schermen leidde er dan ook toe dat, in 1987, in de DSM-III, dat psychodynamische *inhibited* vervangen werd door het gedragsmatig geformuleerde *hypoactive*. Maar ook het behaviorisme wordt niet het laatste woord gegund. De zichzelf *asexual* noemende *community* vindt nu op haar beurt dat hypoactive te stigmatiserend – alsof men maar 'normaal' is als men seksueel actief zou zijn, men kan evengoed normaal zijn zonder seksuele fantasieën, zonder enig verlangen naar seksualiteit. Aseksualiteit zou dus een seksuele identiteit op zich zijn, er zijn dus seksuelen en aseksuelen, als twee equivalente, legitieme oriëntaties. En dus lobbiet die asexual community om de *Hypoactive Sexual Desire Disorder* helemaal te weren uit de *DSM-V*. Niet zonder kans op succes overigens. Ik herinner eraan dat er iets gelijkaardigs is gebeurd met de homoseksualiteit. Ook daar ging men uit van twee equivalente, even legitieme seksuele identiteiten, normaliteiten. En ook die homoseksualiteit is uiteindelijk via gelobby van de sector uit de *DSM* geweerd geworden. Dus aan de ene kant de seksuelen, met homo's en hetero's, en aan de andere kant de aseksuelen.

Geert Hoornaart
Hetzelfde is gebeurd met de perversie en de parafrenie in de DSM.

L.J.

Inderdaad. Het is een beweging die je constant terug ziet. Voor ons, hier, in verband met de seksualiteit, is het vooral interessant om te noteren dat die beweging, dat gelobby, juist op het punt van de *sexual desire* in gang schiet. Bon, dat was dus de eerste disorder – die binnenkort met een aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid uit de *DSM* zal gewipt worden.

Het tweede punt in de cyclus, de *sexual arousal* of *excitement*, is eigenlijk het kritische punt. Daar maakt men plots wel het onderscheid tussen man en vrouw, waarbij aan de kant van de vrouw dan iets als de frigiditeit verschijnt – echter zonder die bij naam te noemen. De *Female Sexual Arousal Disorder*, daarover gaat het, is, ik citeer, "het onvermogen tot het bereiken van een adequate …" – en nu slik ik even – "*lubrication-swelling response*, of ook het onvermogen om die tot het einde van de coïtus te behouden". Het moet duidelijk zijn dat men met dat zwellen en dat 'vochtig worden - *lubrication* is inderdaad niet meteen het meest gezellige woord, dat is wat je met je auto laat doen, door de garagist, je laat hem smeren – dat men dus met dat zwellen en nat worden een volwaardig vrouwelijke, en wat mij betreft ook delirante tegenhanger wil construeren van de adequaat genoemde mannelijke erectie. De *Female Sexual Arousal Disorder* of de frigiditeit, die dus niet bij naam genoemd wordt, is dan ook de tegenhanger van de *Male Erectile Disorder* of erectieproblemen.

Het derde punt in de seksuele cyclus is dan het orgasme. Ook hier weer speelt het onderscheid tussen man en vrouw. *Female orgastic disorder* betekent veel te laat komend, altijd veel te laat komend, uitgesteld of volledig afwezig orgasme. Daar lijkt niet meer echt sprake meer van frigiditeit, frigiditeit is dus geen kwestie van ontbreken van bevrediging, maar van ontbreken van opwinding, in de daaraan voorafgaande fase.

Merkwaardig genoeg ziet de *DSM*-IV zich verplicht om de vrouwen tussendoor toch nog wat goede raad te geven om toch nog tot een orgasme te komen – waarbij men, nog merkwaardiger, een scherp en zelfs bijna lacaniaans klinisch oog heeft voor het verschil met de manier waarop de man tot zijn orgasme moet komen. Men wijst op twee factoren die bij een vrouw van groot belang zouden zijn om toch nog tot een orgasme te komen, en die dat dus niet zijn bij de man, integendeel zelfs, zou ik zo zeggen, vanuit mijn eigen klinische ervaring: beide factoren werken bij de man het orgasme eerder tegen. De eerste factor is het belang van de grote variatie in type en intensiteit van de stimulatie. De man heeft, zoals algemeen bekend, nood aan monotonie, voor hem graag altijd hetzelfde type en intensiteit van stimulatie. Het vrouwelijk genot zouden integendeel gebaat zijn bij variatie. Een tweede factor is het belang van *more knowledge of their bodies*, het belang voor de vrouw van weten over het eigen lichaam, als voorwaarde om tot orgasme te komen. Zoals bekend ligt ook dat bij de man weer enigszins anders: hoe meer die weten hoe hun lichaam werkt, hoe meer ze weten over de fysionomie van het orgasme, hoe meer kans dat het niet meer marcheert. Doet mij een beetje denken aan de hilarische scène in "Everything you always wanted to know about sex, but were afraid to ask" van Woody Allen, waarin het tot stand komen van een erectie en een ejaculatie als het ware van binnenuit getoond wordt – in een volledige parallel met de lancering van een raket. Het is volgens mij niet te schatten tot hoeveel erectie- en ejacualtieproblemen die scène moet geleid hebben! In elk geval, volgens de DSM-IV zou dergelijk weten, over haar lichaam, het vrouwelijk orgasme ten goede komen … Is dat zo? Het is in elk geval een interessante vraag.

Noteer tenslotte, in verband met dat problematisch orgasme, dat er ook hier weer, in de voorgeschiedenis van deze gedragsstoornis, een ruk is geweest van de mogelijke suggestie van een psychodynamische origine naar een pure gedragsmatige benadering: *inhibited orgasm* moest *orgasm disorder* worden: geen orgasme te horen of te zien.

De laatste *sexual dysfunction* is dan een beetje hors categorie, de *Sexual Pain Disorder* of het vaginisme – "onvrijwillige contractie van de spieren bij poging tot penetratie", vaginisme. Maar ook dat heeft in principe niet direct iets te maken met onze focus hier, de frigiditeit.

freudiaanse vader, postfreudiaans masochisme,
& lacaniaanse fallus
in de inherente frigiditeit

Tijd om terug te keren tot de psychoanalytische benadering van de frigiditeit. Waar de psychiatrie daarvan een *accident de parcours* in de *sexual response cycle* maakt, tijdens de *arousal*-fase, daar stelt de psychoanalyse haar centraal, en moet ze die dan ook verklaard krijgen. Ik herhaal dat alle psychoanalytische theorieën van de vrouwelijke seksualiteit daar altijd rond draaien. Freud verklaart de inherente frigiditeit vanuit problemen met de onvermijdelijkheid van de ontmaagding. De postfreudianen, met Hélène Deutsch als paradigma, verklaren die vanuit problemen met de onvermijdelijkheid van het masochisme bij de vrouw. En Lacan verklaart die vanuit problemen met de onvermijdelijkheid van de symbolische fallus bij de vrouw. Dat zijn drie totaal verschillende niveaus.

Over Freud hadden we het al even, met de bijdrage van Peter Decuyper. De *unfertige* seksualiteit in verhouding tot de vader, de seksualiteit die niet volledig tot ontwikkeling is gekomen omdat ze aan de vader is blijven vasthangen, die oedipale seksualiteit dus, wreekt zich tegenover degene die het waagt om, in de plaats van de vader, de vrouw te ontmaagden. De man die in de *unfertige* seksualiteit van de vrouw de plaats van haar vader denkt te kunnen innemen, mag zeker zijn dat hij daarvan het slachtoffer zal worden. Alsof de dochter in zijn vrouw hem haar genot niet gunt, dat reserveert ze, bij wijze van spreken, voor haar eigen vader. Ze gunt die man niet wat ze haar vader had moeten geven. Aldus Freud.

Luc Vander Vennet heeft het gehad over het masochisme bij Hélène Deutsch – als ik mij goed herinner heeft hij daarbij niet zo expliciet de link van dat masochisme met de frigiditeit gelegd. Hij heeft wel zeer mooi tot uiting doen komen dat de vrouw, volgens Deutsch, die alles behalve kleiniaans is op dat punt, afstand moet doen van de clitoridale seksualiteit, die een fallische vorm van seksualiteit is. Daarover zijn alle freudianen het eens, dat dit het probleem is. Maar tegengesteld aan de goede freudiaan stelt Deutsch, eigenlijk heel verrassend, dat er voor de vrouw eigenlijk geen alternatief is voor die fallische of clitoridale seksualiteit. Ze kan niet terugvallen op de vagina, er is nooit sprake geweest van een echte *vaginal pleasure.* Al wat daarop lijkt was nooit echt. De vrouw moet dan ook regresseren tot 'iets anders' – en dat is dan wat Deutsch een passieve masochistische positie noemt. Waar ze dat haalt? Daar zit een hele theorie achter, waarop ik hier niet kan ingaan. Ik wil enkel aantonen dat ook voor Deutsch de frigiditeit inherent is aan het vrouwelijk genot. Dus: in plaats van de ontbrekende vagina – wat een vlucht naar voor zou zijn – construeert Deutsch een structureel masochisme bij de vrouw – waarnaar ze kan regresseren. Omdat ze niet vooruit kan, moet ze maar achteruit.

De frigiditeit is nu eigenlijk een direct gevolg van dat onvermijdelijk, structureel masochisme. En dat kan op twee manieren. Een vrouw kan dat masochisme verdringen en dan krijgt ze allerlei neurotische vormen van frigiditeit. Deutsch geeft daarvan veel heel uiteenlopende voorbeelden. Maar er is ook nog een andere, eerbaarder uitvallende omgangsvorm met dat masochisme. Deutsch zelf gebruikt de term weliswaar niet, maar er lijkt ook een soort sublimering van haar structureel passieve masochistische positie mogelijk te zijn – in het moederschap. Dat moederschap wordt door haar beschreven als de ultieme vorm van masochisme, dat de vrouw een *surplus* aan genot zou opleveren – als een soort compensatie voor het verloren genot dat ze nooit in het vaginale zal vinden. Als een vrouw erin slaagt om haar masochisme in het moederschap te sublimeren, als een vrouw dus de hele lijdensweg van het moederschap tot het bittere eind doorstaat, dan zou dat inderdaad een bron van *bliss* worden, van het hoogste genot – *béatitude* zou Lacan zeggen. In de coïtus is het dan ook niet echt de bedoeling dat een vrouw tot een vaginaal orgasme komt. Maar ze geniet daarin vooral van een *tender maternal giving* aan het kind dat de man is. Moeder tot in het coïtus. Je kan daarover discussiëren, maar we gaan dat nu niet doen.

Het is nu belangrijker om te zien hoe Lacan de inherente frigiditeit verklaart, vanuit het probleem van de onvermijdelijke symbolische fallus. Lacan maakt meteen zijn ambitie duidelijk: hij is op zoek naar de *structure subjective* van de frigiditeit, de subjectpositie waarvan ze getuigt. Dat noemt hij

ook *les grandes lignes du canevas du problème*, het stramien, het grondpatroon, waarop het probleem van de frigiditeit in haar verschillende gedaanten geweven is, geconstrueerd is. Bij Lacan staat *canevas* inderdaad voor structuur.

Concreet zal dat er dan op neer komen dat hij de frigiditeit, in deze tekst, bekijkt als het resultaat van de plaats en de functies van de fallus in de opsplitsing tussen *amour* en *désir* bij de vrouw. Liefde en verlangen zijn niet hetzelfde, er is een kloof tussen liefde en verlangen, Lacan noemt dat een *dédoublement*, een verdubbeling, of een *duplicité*, een dubbelheid – gewoon omdat beide subjectieve posities beantwoorden aan een fundamenteel verschillende verhouding tot de fallus. Dat is het uitgangspunt. De frigiditeit is nu het onvermijdelijk resultaat van die twee manieren om met de fallus om te gaan, van een bepaalde *dialectique* tussen die fallus in de liefde en die fallus in het verlangen. Dat is de hele armatuur van de redenering in "Propos".

Lacans methode kunnen we vergelijkend noemen: hij vergelijkt tussen man en vrouw. Ik zal daar bovenop, of eigenlijk in kruising met die vergelijking, ook nog eens de vergelijking maken tussen *Propos* en het daaraan onmiddellijk voorafgaande *Signification du phallus*, waar Lacan, in de laatste twee bladzijden, een eerste uitgewerkte vergelijking tussen man en vrouw maakt inzake *amour* en *désir* en de dialectiek daartussen. En daarbij zal blijken dat het voor de man inderdaad allemaal relatief eenvoudig is. In wat Lacan over die mannelijke seksualiteit zegt, in wat hij zegt over *amour* en *désir* in verhouding tot de fallus bij de man, is er in elk geval een continuïteit tussen *Signification* en *Propos*. Die continuïteit betekent meteen ook dat Lacan op dit punt freudiaans blijft, eigenlijk hetzelfde zegt als Freud, maar dan, als ik dat zo flauw mag zeggen, "in eigen woorden". Voor de vrouw is dat duidelijk niet het geval. In *Propos* komt Lacan plots, zo lijkt het inderdaad, op de proppen met een nieuw element – een element dat we nog niet bij Freud vinden en bijgevolg ook nog niet in *Signification.* Van dat element lijkt Lacan te denken dat het hem zal kunnen toelaten om op zijn eigen wijze te verklaren waarom het bij de vrouw een radicaal andere verhouding tot de fallus heeft dan de man. En dat het meteen ook het typisch vrouwelijk probleem van de frigiditeit kan verklaren, op een andere wijze dan Freud dat wel moest doen. Anne Lysy zal daar straks nader op ingaan, op dat nieuwe element. Maar ik zal er hier ook niet omheen kunnen.

Mannelijke impotentie
En de fallus in amour en désir

Eerst dus de man. Zoals aangekondigd kunnen we ons daar relatief snel van af maken. Zoals ook al gezegd is er zowel bij de man als bij de vrouw een splitsing, een dubbelheid, tussen *amour* en *désir*. Bij de man leidt die opsplitsing en de dialectiek die van daaruit tussen beide mogelijk wordt tot twee fundamentele kenmerken van wat we maar, in het algemeen, zijn liefdesleven zullen noemen. Vooreerst is het vooral het verlangen dat zich op het voorplan dringt, het verlangen *shows*. Anderzijds, en daarmee samenhangend, is er in verhouding tot het object wat Lacan een permanente *divergence* noemt: liefde en verlangen zijn niet gericht op één en hetzelfde object, en dat object van het verlangen verschuift voortdurend. Om dat begrijpelijk te maken moet ik heel kort iets zeggen over de verschillende verhouding tot de fallus in de liefde en in het verlangen, bij de man.

Wat die liefde betreft gaat het om te beginnen niet om een imaginaire, narcistische liefde, een verliefdheid. Maar wel om een symbolisch te noemen liefde. In *Propos* herinnert Lacan er vooreerst aan dat de man de vrouw tot zijn symbolische *partenaire* maakt via het "Tu *es ma femme"*, dat we kennen vanuit vroegere seminaries, zoals Séminaire III. En vlak daarvoor had hij er, in Signification, al aan herinnerd dat de *demande d'amour* aan dat symbolische liefdesobject bevredigd wordt in de mate dat de fallus *constitue la femme comme donnant dans l'amour ce que'elle n'a pas.* De man vraagt liefde, en de vrouw geeft wat ze niet heeft, haar gemis of de fallus, want dat gemis (of de castratie, in Freuds termen) is inderdaad de definitie van de fallus. *L'amour c'est donner ce qu'on n'a pas*. We gaan daar nu niet op in. Ik zeg daar juist voldoende over opdat we straks zouden zien dat het er bij de vrouw in principe op dezelfde wijze aan toe gaat, in die liefde. Toch om te beginnen.

Maar eerste nog even de kant van het verlangen bij de man.

Voor Lacan komt dat verlangen altijd tot stand op grond van een verdringing. Geen verlangen zonder verdringing. En daarmee samenhangend heeft het verlangen ook altijd een *marque phallique*, *le désir est toujours désir du phallus*. In freudiaanse termen: geen verlangen zonder castratie – castratie die, in lacaniaanse termen, het gemis installeert – gemis dat door de phallus belichaamd wordt. Samenvattend: de betekenaar van het verdrongen verlangen is de fallus. Dat kennen we. Dat is Freud. En eigenlijk ook nog freudiaans is Lacans vaststelling, of stelling, dat bij de man de verdringing van dat fallische *plus important* is dan bij de vrouw. Dat is een echo van de sterkte van de castratieangst. Gevolg daarvan is elk geval dat het verdrongen verlangen bij de man meer terugkeert dan bij de vrouw. Voor de man geldt dus dat de verdrongen *désir du phallus fera surgir le signifiant du phallus* bij elke andere vrouw. Bij elke vrouw die passeert, in de mate dat die iets fallisch heeft, in die zin dat ze een gemis belichaamt, zijn gemis, moet de man erachter aan gaan.

Dat 'elke andere vrouw' resumeert Lacan als *une divergence rémanente vers une autre femme*. We kunnen het simpel houden en stellen dat 'divergent' synoniem is voor 'uiteenlopend', het uiteenlopen van twee lijnen, die van de liefde en die van het verlangen waarlangs hij dan op drift geraakt. Eigenlijk komt de term 'divergentie' uit de wiskunde, waar je divergente én convergente reeksen hebt. In zijn liefdesleven maakt de man divergente reeksen; we zullen zien dat er bij de vrouw eerder sprake is van convergentie, van convergente reeksen, daar komt iets, alles samen – in één en hetzelfde object. Bij de man loopt het op één of andere manier altijd uiteen. Er is er altijd ergens eentje dat ontsnapt. Die divergentie, dat achter telkens een andere vrouw moeten aanlopen, heeft ook iets losgeslagen, Lacan noemt dat immers *rémanent*. 'Remanent' betekent dat iets blijft voortduren, zelfs als zijn oorzaak is opgeheven. Voor dat fenomeen, dat mannelijk drama, heeft Lacan, in *Signification* en *Propos*, nog een aantal andere uitdrukkingen, zoals *la tendance centrifuge de la pulsion génitale, son infidélité constitutive* – waarbij het, via de term *ravalement*, duidelijk wordt dat hij daarbij verwijst naar Freud idee van een structurele *Erniedrigung* van het liefdeslevenbij de man.

Ik zei dus dat voor de man geldt dat zijn verdrongen *désir du phallus fera surgir le signifiant du phallus* bij elke andere vrouw. Die andere vrouw, elke vrouw dus, peut *signifier ce phallus à divers titres*. De andere vrouw, elke vrouw, heeft dus voor de man op een of andere wijze een fallisch element. In "Propos" geeft Lacan daarvan twee typische figuren. Daarbij wordt dan telkens – en dat is cruciaal – de fundamenteel fetisjistische natuur van het mannelijke verlangen duidelijk. Die twee figuren beantwoorden aan de klassieke freudiaanse opsplitsing tussen hoer en maagd. De maagd beantwoordt aan het beeld van de fallus, ze is zelf de fallus. In dat verband verwijst Lacan naar Fenichels fameuze *Mädchen=Phallus*, *girl=phallus*, meisje=fallus, die, zegt hij *prolifèrent sur un Venusberg à situer au-delà du 'Tu es ma femme' par quoi il constitue sa partenaire*, waarvan het dus krioelt in de groene weiden aan de overkant van waar zijn echtelijk huis met zijn geliefde vrouw staat. Naast die jonge meisjes als object van verlangen voor de man is er ook nog de rijpere dame, onder de vorm van de hoer, die niet de fallus is, maar die fallus heeft, in zich heeft. Voor beide figuren, de maagd en de hoer, geldt dat hun fallische aard beantwoordt aan een *résurgence du désir de l'Autre dans l'inconscient*, dat het dus gaat om een *phallus désiré par la mère*.

Wat is het nu effect van die verdubbeling tussen *amour* en *désir*, van hun dialectiek, hun samenspel? In "Signification" stelt Lacan dat dit de *impuissance* kan zijn, de impotentie. De vraag wordt echter meteen: impotentie tegenover wie. Want dat zegt hij er niet bij. In eerste instantie zou je kunnen denken dat het moet gaan om impotentie bij *l'objet d'amour*, de partner. Maar als Lacan erbij vertelt dat die *impuissance* door de man zeer slecht verdragen wordt, dat hij dat eventueel ook als een symptoom kan gaan beschouwen, waarvoor hij dan zelfs in analyse zou durven gaan, dan is het toch nog maar de vraag of het hier nog wel gaat om *impuissance* bij zijn *objet d'amour* is. Mij lijkt het dan eerder te gaan om het opnieuw ontmoeten van die *impuissance* bij zijn *objet du désir*, waar hij naartoe was gevlucht. Impotentie is maar een echt probleem als blijkt dat het ook bij zijn maîtresse niet meer gaat. Niet de *divergence rémanente vers une autre femme* wordt als ondraaglijk, en dus als een symptoom, ervaren, maar het punt waarop die gestuit wordt.

Eigenlijk haal ik dat bij Freud. Ik denk dat het Wortis was, maar ik weet het niet meer zeker, in elk geval een Amerikaan die bij Freud in analyse was. Ik weet niet of dat de reden was, ik denk het niet, maar in elk geval, door die analyse, als een soort *bénéfice de surcroît*, was hij van zijn impotentie bij zijn vrouw genezen geraakt. En dus terug naar Amerika. Korte tijd later staat hij echter al terug bij Freud, kwaad, hij blijkt nu immers impotent te zijn geworden bij zijn maîtresse. Waarop Freud laconiek antwoordt: "Ik zie dat je een brave jongen geworden bent." (Kardiner over zijn analyse bij Freud, maar wel over 'andere analysant' – cfr Actes ECF XV, MHBrousse, p. 126)

Vrouwelijke frigiditeit
En de fallus in amour en désir:
Een nieuw uitgangspunt en de notie van 'relais'

De vrouw – of een vrouw: dat is al een stuk moeilijker. Daarop worden we meteen geattendeerd door de breuk die er is tussen "Signification" en "Propos"; in "Propos" probeert Lacan inderdaad een begin van een verklaring te geven waarom de *duplicité* tussen *amour en désir* zo fundamenteel anders is bij de vrouw dan bij de man. En waarom de effecten van de dialectiek tussen beide zo anders zijn. Anne Lysy zal nader op die 'nieuwigheid' in "Propos" ingaan, en die in verband brengen met Lacans nieuwe benadering van de vrouwelijke seksualiteit in het Séminaire XX. Men vindt die anticipatie van Séminaire XX, want dat is het eigenlijk wel, op bladzijde 732 van de Ecrits. Ik pik daar twee sleutelzinnen uit die ik nu al even zal vertalen en waarvan ik de bijzonderste articulaties zal proberen te tonen, binnen Lacans theorie op dat moment.

Eerst de tweede zin: *dans la dialectique phallocentrique la femme représente l'Autre absolu* – in de fallocentrische dialectiek vertegenwoordigt de vrouw de absolute Andere. Net daarvoor had Lacan al gesteld: *L'homme sert ici de relais pour que la femme devienne cet Autre pour elle-même, comme elle l'est pour lui* – ik zou zeggen *comme elle l'est déjà pour lui* - de man dient hier als relais, als aflossingspunt, als *go between* zodat ze voor zichzelf de grote Ander kan worden, zoals ze dat al is voor de man. Ik probeer dat even te begrijpen, op mijn manier, in stapjes. Uitgangspunt is én blijft in elk geval de symbolische fallus. Als heel het seksuele beheerst wordt door die fallus, als dat het enige referentiepunt is in het genot, dan moet het wel zo zijn dat voor de man de vrouw de grote Ander is. De vrouw is de Ander voor de man als je vanuit de fallus redeneert. En wie is dan wel de Ander voor de vrouw? Niet de man. Die is nooit de grote Ander voor de vrouw, hoogstens drager van de fallus. Voor de vrouw is de grote Ander ook de vrouw. Dat wil dus zeggen dat de grote Ander voor de man én voor de vrouw telkens de vrouw is, reden waarom Lacan de vrouw *l'Autre absolu* noemt. De vrouw komt er echter niet rechtstreeks toe om haar eigen vrouwelijkheid als Ander te zien, te ervaren – wat bij de man wel het geval is, voor de man is de vrouw op direct, onbemiddelde wijze de Ander. Even tussendoor: *L'Autre* vertalen we altijd door 'de Ander', maar je zou het evengoed door 'het Andere' kunnen vertalen. Maar goed, omdat dus het vrouwelijke voor de vrouw het Andere zou kunnen zijn, heeft ze een tussenstation, een *go between* nodig. En dat is dan inderdaad de man, die is niet de Ander voor de vrouw, maar een verplichte relais om tot die Ander te komen, tot het vrouwelijke in zichzelf.

Dat de man voor de vrouw maar een relais is, en dus niet de Ander, heeft ingrijpende gevolgen voor haar liefde en haar verlangen, voor de verschillende verhouding tot de fallus in haar liefde en haar verlangen, voor de kloof tussen beide – en dus ook voor de dialectiek tussen liefde en verlangen en de gevolgen daarvan – voor de frigiditeit dus. Daar kom ik straks op terug.

Mascarade
In de liefde op twee niveaus

Maar eerst zal Els Van Compernolle ons iets meer vertellen over een cruciale, onontbeerlijk lijkende schakel in die dialectiek, een schakel die dus in belangrijke mate verantwoordelijk lijkt te kunnen zijn voor de frigiditeit. en dat is de *mascarade*, de maskerade. Om de Ander voor zichzelf te

kunnen worden heeft de vrouw niet alleen nood aan een man als relais, maar van haar kant moet ze ook nog eens terugvallen op een soort maskerade. Lacan haalt die notie, die op elk sleutelmoment van zijn onderwijs rond de vrouwelijke seksualiteit terugkomt, bij Joan Rivière. Maar vooraleer we kijken wat Lacan daarmee doet, leek het ons belangrijk om toch ook even te kijken wat Joan Rivière daarover zegt – Lacan durft zijn referenties immers nogal eens op een eigenzinnige manier te gebruiken. Ik geef het woord aan Els.

(…)

Hoe kunnen we nu die notie van de maskerade in Lacans redenering inpassen? Ze neemt in elk geval een sleutelpositie in bij de *dédoublement* tussen *amour* en *désir* bij de vrouw.

Eerste belangrijke opmerking is dat het bij de vrouw – in tegenstelling tot wat bij de man het geval is – allemaal *amour* lijkt dat de klok slaat. in elk geval: bij haar is de *désir* meer verborgen. En dat heeft te maken met een vorm van *convergence* van liefde en verlangen op hetzelfde object, op dezelfde man, waarbij inderdaad het verlangen achter de liefde gaat schuilen.

Ik zal eerst iets zegen over de kant van *amour* en dan over die van *désir*, om dan het effect van hun dialectiek op de *jouissance* te tonen, onder de vorm van de frigiditeit.

Op het vlak van die liefde moet al meteen een onderscheid gemaakt worden tussen twee benaderingen. "*Signification"* benadert die in termen van *demande d'amour* tegenover de partner, de man dus. Dat is net zoals bij de man. Achter die man, dat liefdesobject, achter die *demande d'amour* legt "Propos" dan nog iets anders bloot – waarvan we geen equivalent vinden bij de man – en dat is een soort structurele 'erotomanie' tegenover wat Lacan de *incube idéal* noemt, een ideale incubus. Meteen meer daarover.

Maar eerst die *demande d'amour* van de vrouw tegenover de man. Zoals de man een vrouw symbolisch tot zijn vrouw maakt ("tu es ma femme"), zo kan een vrouw ook een man symbolisch tot haar man maken ("tu es mon homme"). Van die man vraagt ze dan liefde. We weten wat ze krijgt, hetzelfde als een man van zijn vrouw: niets, in het beste geval geeft hij haar zijn gemis cadeau. En dus nogmaals: *l'amour c'est donner ce qu'on n'a pas*.

Op dit punt is er een verschil. De man is daarmee niet content en vlucht naar een andere vrouw, vanuit de opening van zijn *désir* op dat moment. De vrouw daarentegen ervaart zichzelf op dat moment als *privée idéalement*, zoals Lacan zegt. Dat is een uitdrukking die ik niet zo goed versta. Betekent het dat een vrouw, wanneer haar vraag naar liefde door de man wordt beantwoord met zijn eigen gemis, tot het besef komt dat er geen betekenaar is voor haar eigen reële gemis, haar *trou*? Want dat is de technische definitie van die privatie, in de Séminaires IV en V, als ik mij goed herinner.

In elk geval, op die ervaring van ideale privatie sluit, in "Signification", al een eerste vorm van maskerade aan – om die privatie af te dichten? Die maskerade construeert ze met haar vrouwelijke atttributen: elle *rejette une part essentielle de la féminité, nommément tous ces attributs, dans la mascarade*. Met haar vrouwelijke attributen maakt ze het beeld van de echte vrouw. Wat zijn de attributen? Dat kunnen de secondaire vrouwelijke geslachtskenmerken zijn, maar ook typisch vrouwelijke accessoires. Zoals hét attribuut bij uitstek van de fallus de man maakt, zo maakt de collage van allerlei attributen de vrouw. En op die manier, via die collage van attributen, in een soort *Gestalt*vorming, volgens het principe van de *Übersummativität*, het geheel is meer dan de som van de delen – wordt de vrouw meteen ook zelf de fallus – voor de man. Lacan zegt *qu'elle veut être désirée en même temps qu'aimée,* ze wil verlangd en geliefd worden, *pour ce qu'elle n'est pas*, voor wat ze niet is, *pour être le phallus*, als fallus, omdat ze de fallus is. Dat *être,* dat fallus zijn, noemt Lacan een *parêtre*, het is een schijn zijn. Met de maskerade maakt de vrouw dus van zichzelf een schijnfallus voor de man, om bemind te worden voor wat ze niet is, om haar eigen gemis, haar ideale privatie, te verbergen, te beschermen. *Être le phallus se substitue à l'avoir pour en masquer le manque*.

Dat is dus een eerste benadering van de maskerade, een eerste functie, een eerste niveau van die maskerade, in "*Signification"* – waarbij belangrijk is om te onthouden dat de maskerade daar aan de kant van de liefde zit, en dus niet aan de kant van het verlangen.

In "Propos" komen we die maskerade nu ook nog op een ander punt tegen, ook aan de kant van de liefde, maar als het ware aan gene zijde van die vraag naar liefde. Zoals al verklapt ontsluiert "Propos" achter dat liefdesobject een *incube idéal*, een ideale *incubus*, een soort schaduw van die man – waartegenover die *demande d'amour* zich omkeert in wat Lacan *une forme érotomaniaque de l'amour* noemt, de erotomane overtuiging dus vanuit dat punt geliefd te zijn. iets in die man, achter die man lokt iets uit, initieert. Iets in hem is begonnen en de vrouw antwoordt met heel haar wezen.

Het is nu mijn idee dat het slechts vanuit de punt achter hemzelf is dat een man, als liefdesobject, voor een vrouw kan fungeren als *relais*, als *go between*. De *go between* is de schimmige figuur die achter de mannelijke partner staat. Noemen we dat een fantasmatische figuur, Lacan suggereert dat in elk geval op sommige plaatsen. Maar ik zie Anne al van neen schudden. We kunnen daarover discussiëren. Zij zal nuanceringen brengen of zelfs omkeringen. Maar laat het ons eerst even *my way* proberen.

Welke zijn nu de kenmerken van die *go between* aan gene zijde van de partner? Hoe kunnen we die identificeren? Lacan noemt hem zowel *un amant châtré*, een gecastreerde minnaar, als *un homme mort*, een dode man – of zelfs de twee in één. We zullen die twee trekken uiteen halen om die dan weer samen te voegen.

Eerst die *amant châtré*. Daarvan lijken er twee vormen te bestaan: de structurele en de pathologische of accidentele. Over de structurele vorm zegt Lacan: *il n'y a pas de virilité que la castration ne consacre*. De definitie van de mannelijkheid is de castratie, een man is een gecastreerd wezen, geen castratie geen man. In Séminaire VI, in de les van 7 januari 1959, duidt Lacan aan wat dat meer concreet betekent: *La femme aime un homme en tant qu'il est privé du phallus, qu'il est châtré … châtré d'être parlant*. Een vrouw houdt van een man die niet bang is om te tonen dat hij gecastreerd is, een man dus die zijn mond durft open doen, die durft spreken, tegen haar. Want daarin toont de castratie zich bij uitstek, in het spreken. Je kent dat allemaal uit de enquêtes in vrouwenblaadjes over wat een vrouw, de vrouw van vandaag, nu eigenlijk wil van een man, de man van vandaag. Allemaal willen ze in laatste instantie een man die tegen hen spreekt. En dat liefst op een manier die op een of andere wijze grappig te noemen is. Het gaat dus wel om een bepaalde manier van spreken, niet het oeverloze lullen zonder ooit tot een vruchtbaar gesprek te komen, met de grappige functieomschrijving van de condomoloog, maar spreken met *witz*, op een manier die zijn gemis, zijn castratie toont – kortom: wat de eerste Lacan de *parole pleine*, het volle spreken noemde

Van die amant *châtré* geeft Lacan in "Propos" ook nog een meer pathologiserend te noemen versie – als een man die *victime de la castration* is. Dat is nog iets anders dan iemand die zijn castratie laat spreken. We zouden kunnen zeggen dat het slachtoffer van de castratie daarmee te koop loopt, die castratie probeert uit te buiten als bron van genot en middel tot identificatie. Daar kleeft dus een imaginair tintje aan: de zwakke man. De man die het niet doet. In dat verband verwijst naar de *servitude* die een man kan vertonen, de slaafse horigheid, de onderworpenheid. Het is onduidelijk of hij verwijst naar de seksuele horigheid tegenover een vrouw, "God heeft hem gestraft en in de handen van een vrouw gegeven", zoals het in de Bijbel staat, of dat het een *servitude* is op maatschappelijk vlak. Dat blijft dus onduidelijk. Anne zal daar wel op terugkomen.

Naast de *amant châtré* hebben we dus ook *nog de figuur van l'homme mort*. Daarvan vinden we heel wat voorbeelden doorheen Lacans onderwijs. Om te beginnen kan hij al verwijzen naar Freuds kliniek, die de hysterie zeer vaak ziet uitbreken na het tot ter dood verpleegd hebben van de vader. Het belang van de dode vader als liefdesobject achter het eigenlijke liefdesobject zie je dus reeds bij Freud. Lacan zelf verwijst graag naar Christus, bijvoorbeeld in Séminaire VI, de figuur van Christus op het kruis, als een vrouwelijk fantasma, als een figuur met een grote erotische aantrekkingskracht op vrouwen. Ik denk hier plots aan de Gekruisigde Verlosser van Felicien Rops, waar Freud reeds naar

verwees, waar Christus op het kruis vervangen wordt door een naakte vrouw, dat is een poging tot mannelijke erotisering van wat eigenlijk een vrouwelijk fantasme is. In Séminaire VII hebben we het antieke geval van Antigone met haar dode, niet begraven broer. Ook in Séminaire VIII vinden we een geliefde *homme mort*, in Lacans commentaar op Claudels vadertrilogie. Daarin volgt Lacan *la composition du désir à travers trois générations*, een verlangen komt maar tot stand in drie generaties. In het eindstadium, in "*Le père humilié"*, wordt de dat verlangen, of eigenlijk de *duplicité* tussen dat verlangen en de liefde belichaamd door Pensée. Een liefde die, doorheen of overheen diens broer, uiteindelijk blijkt uit te gaan naar de dode Orian. Een hele geschiedenis, waarop ik hier niet kan ingaan. Maar ik onthoud jullie niet de mooie equivoque waarmee Lacan haar liefdesobject, die ideale incubus, typeert – hij noemt Orian *l'homme achevé*, de man die 'af' is, de volmaakte man, maar ook de afgemaakte man. Maar het mooiste voorbeeld van dergelijke 'affe man' vinden we nog in Séminaire XVI. En dat is onze eigenste Johanna de Waanzinnige, die in 1506, na de dood van haar man Filips de Schone, zijn lijk in een loden kist in haar slaapkamer liet plaatsen. Elke ochtend liet ze die openen, om hem nog eens te zien. En als ze op reis moest, ging die kist mee. Het is uiteindelijk haar vader geweest die haar kon overtuigen om hem toch maar te begraven. Lacan verwijst daarnaar als een geval van necrofilie, van *érotisme* tegenover een *corps mort* - waarvan hij een vorm van hysterie maakt, *hystérique qui risque, qui parie la jouissance de l'homme comme inaccessible*. In de liefde tot een dode man zet een vrouw het genot, het genieten van een man die onbereikbaar is, op het spel, als een soort inzet.

Tenslotte de twee in één, *l'amant châtré* en *l'homme mort*. Het paradigma daarvan vindt men in Séminaire XXIII, met "*L'empire des sens"*, een film van Oshima. Daarover zegt Lacan dat het un *fantasme féminin* is *de châtrer l'homme mort*, waarbij hij zich meteen ook afvraagt *pourquoi après*, waarom eerst dood en dan pas de castratie?

Tot daar de kenmerken van de *go between*, van de man als *go between*, van een schimmige figuur aan gene zijde van de geliefde man als *go between* voor de vrouw om de Ander voor zichzelf te worden. Maar wat is nu fundamenteel de positie van die *go between*? Hij staat, of ligt, achter een *voile*, hij is in elk geval versluierd – *la position de l'objet est à rapporter à un effet de voile.* Lacan vergelijkt die positie met die van de fallus in de antieke mysteries, die ook versluierd was – en waartoe de initiatie overigens voor vrouwen was voorbehouden. Die man heeft dus een soort fallus-kwaliteit. Die fallus lijkt dan wel die van de moeder te zijn, of is daar toch mee geassocieerd. Lacan brengt die *voile*, of sluier, immers in verband met wat hij *le semblable maternel* noemt, moederlijke gelijke *d'où lui est venue une menace de castration qui ne la concerne pas réellement*.

En een laatste vraag, voor we tot de maskerade en de daardoor bepaalde frigiditeit komen, is tenslotte die van de aard van de liefdesverhouding van de vrouw tot die *go between*. Die verhouding is dubbel, ze heeft een symbolische en een reële kant, een betekenaars- en een genotskant. Symbolische is het gegeven dat deze man *appelle son adoration*. Ze moet hem aanbidden – wat een ceremonieel is, en dus van een symbolische orde. Maar anderzijds heeft ze daarmee ook een reëel te noemen verhouding, onder de vorm van een *réceptivité d'étreinte* tegenover die *go between*, haar ontvankelijkheid, haar seksuele gevoeligheid, als ik dat zo mag zeggen, voor zijn omhelzing. Het is op dat punt dat Lacan die schimmige *go between*, die *amant châtré*, die *homme mort* of beide ineen, achter de man die ze liefheeft, als *l'incube idéal* bestempelt. U weet wat een incubus is, een soort gedrongen duiveslfiguurtje dat, zo wil de folklore het, des nachts bezit neemt van vrouwen, tijdens hun diepste slaap, en hen seksueel volledig bevredigt, een orgasme bezorgt. Lacan verwijst daarnaar in Séminaire X, over de angst, als *le poids opaque de la jouissance étrangère de l'Autre qui vous écras dans le cauchemar* – het opake gewicht, van het onbekende genot van de Ander, het blok van het genot van de Ander waarmee men overdag niets te maken heeft, en waaronder een vrouw 's nachts, in haar slaap, kan verpletterd worden. Dat is de kleur van die *réceptivité d'étreinte* van de vrouw, die seksuele 'gevoeligheid', tegenover die *homme mort*, die *amant châtré* die doorschemert in haar liefdesobject, en

die als *relais* kan fungeren om de Ander voor zichzelf te worden, om "contact te krijgen met haar vrouwelijkheid".

Het is nu tegenover deze *incube idéal*, deze *amant châtré en/of homme mort* dat de maskerade ook weer een functie krijgt. We zagen, in « Signification », dat die maskerade een soort reactie was op het 'niets' dat de man haar, in antwoord op haar vraag naar liefde te bieden had. In « Propos » gaat het dus om een andere functie van die maskerade, ze speelt of mikt als het ware op een ander niveau. De definitie van die maskerade blijft echter ongewijzigd – maar hier wordt dit wel expliciet aan het fantasme gekoppeld. Ik citeer pagina 733, waar Lacan die maskerade definieert als een *identification imaginaire à l'étalon phallique* – dat kennen we dus al – maar hij vermeldt hier ook dat die fallische standaard *supporte le fantasme* – die imaginaire fallus schraagt het fantasme. Wij veronderstellen dat het hier niet gaat om het fantasme van de vrouw, maar om dat van de man, waarin de vrouw, door haar maskerade, door haar identificatie met het imaginaire van de fallische standaard, een plaats tracht te vinden. Dat lijkt bevestigd te worden als Lacan het, heel veel l)ater, in *Télévision*, dat moet in in 1974 zijn, op pagina 64 (Autres Ecrits, p. 540, nog eens over die maskerade heeft als *l'a-tout-hasard de se prérarer pour que le fantasme de L'homme en elle trouve son heure de vérité*. Via haar identificatie met de fallus – die zoals we zagen, niet veel meer is dan een soort collage van vrouwelijke attributen – via die maskerade dus staat een vrouw altijd klaar voor het geval dat er een man is die haar een plaats wil geven in zijn fantasme. Door haar identificatie met die samengestelde fallus, door haar maskerade, kan een vrouw alle richtingen uit, kan ze bij elke man passen …

Fetisjisering van de penis
in het verlangen

Tot slot nog snel iets over de kant van het verlangen bij de vrouw, met die maskerade zijn we inderdaad heel de tijd langs de kant van de liefde gebleven, die bij de vrouw meer op het voorplan staat dan het verlangen. Om te beginnen benadert Lacan die *désir* bij de vrouw op dezelfde wijze als bij de man, dus vanuit de verdringing en de castratie. Geen verlangen zonder castratie en verdringing. Bij de vrouw zou die verdringing echter minder uitgesproken zijn, die castratie zou minder impact hebben. En bijgevolg moet ze ook minder last hebben van de neiging om die fallus te gaan zoeken in een object, minder verloop van het ene fallische object naar het andere. Minder wil ook zeggen in typische gevallen helemaal niet. Die fallus kan ze zelfs vinden op haar *objet d'amour*, dat is dan die convergentie op hetzelfde object. Lacan stelt daarbij de vraag *si le pénis réel, d'appartenir à son partenaire sexuel, voue la femme à un attachement sans duplicité* – hangt een vrouw daardoor op ondubbelzinnige wijze aan, ja, aan wie, of aan wat? Aan haar liefdesobject? Er lijkt in elk geval een soort fetisjisering plaats te grijpen van de penis van dat liefdesobject: *le pénis réel du partenaire sexuel* krijgt, zegt Lacan, een *valeur de fétiche* – of nog *elle chérit ses attributs*,

ze koestert de attributen van die man. Dat lijkt mij de tegenhanger te kunnen zijn van het prostitutiebezoek bij de man.

En de frigiditeit?

Wat nu de impact is van die *duplicité* tussen liefde en maskerade enerzijds en dat verlangen anderzijds, hoe dat een verklaring kan vormen voor hét probleem van de vrouwelijke seksualiteit, de frigiditeit namelijk, daar zal ik volgende keer op terugkomen. Ik zie immers dat Anne Lysy staat te popelen …

Anne Lysy

Het is niet gemakkelijk tussen te komen op alle punten die je genoemd hebt. Ik spring hier in met een vergelijking met *Encore*.
De stelling die centraal staat is het feit dat de vrouw de absolute Ander is en een verhouding heeft tot de Ander. De dimensie van de Ander die Lacan hier inleidt voor de vrouw is nieuw, nooit als zodanig zo duidelijk uitgesproken. Er is wat Lacan verder zal uiteenzetten en verder uitwerken op verschillende momenten van zijn onderwijs. Vanaf de jaren '70 in *L'étourdit, Encore* en andere seminaries van die tijd, waar je dezelfde woorden terugvindt als hier. Dat is opmerkelijk. Je vindt die formuleringen terug in het perspectief van het feit dat de vrouw een verhouding heeft buiten de fallus. De inleiding van de Ander heeft te maken met de dimensie die voorbij de fallus gaat. De stelling is: "de vrouw is de Andere en heeft een fundamentele relatie tot de Ander of het Andere, en niet enkel tot de fallus". Ik zou toevoegen "niet enkel naar het kleine object *a* toe". Het object *a* is in *Propos* nog niet aanwezig. Hij zal heel stellig zeggen in *Encore* dat de vrouw geen band heeft met het object *a* als vrouw. De stelling rond de Ander hier leidt ons naar een andere dialectiek van verlangen en liefde wat de vrouw betreft, die niet te meten is met de man, zoals Lieven heeft onderstreept, die anders is gestructureerd. Het is als het ware een structuur die onderliggend is aan de dialectiek van verlangen en liefde. Het is de structuur van wat Lacan hier de relais noemt, de *go between*. Ik zou het niet louter identificeren met incubus. Het is de hele structuur die een relais is. Het houdt tegelijkertijd de reële penis in én de incubus. Ik probeer dat aan te tonen met een schema. De stelling in verband met de Ander blz. 732, zijn nodig om blz. 733 te lezen. De ingewikkelde dingen die gezegd worden rond verlangen, *pénis réel, au delà du voile, amant châtré, réceptivité d'étreinte a à se reporter en sensibilité de gaine sur le pénis*. Ik vind het moeilijk te lezen. Ik heb ook veel andere artikels daarover gelezen, om het te kunnen begrijpen. Eens je het begrepen hebt is het eenvoudig. Het is de structuur van wat Lacan ook soms chicane noemt. Het is niet regelrecht een pijltje naar hier en terug. Er is een structuur van chicane met tussentermen, zoals Eric Laurent dat zegt.
De vrouw is de Ander, zelfs de absolute Ander. De vraag is: welke Ander. En ze heeft een relatie tot de Ander. Ik geef een aantal opmerkingen hierbij. De vrouw is de Ander. Dat moet je niet begrijpen, het is zeer verleidelijk en je komt het vaak tegen, de discours rond de vrouwelijkheid bij Lacan in *Encore*, heeft geen consistentie principe. Het geeft geen consistentie, het is een inconsistentie. Waarom? Omdat ze eerst en vooral *Autre à elle même* is. Ze is Ander voor zichzelf, ze is vreemd aan zichzelf. Ze is Ander voor de man, maar ook voor de vrouw zelf die ze is. In *L'étourdit* zal Lacan zeggen: *l'être hétérosexuel aime les femmes quelle que soit son sexe*. Die Ander zelf komt voor als een gebarreerde Ander, die Ander hoort bij de sluier: *l'Autre derrière le voile* is een gebarreerde Ander. *Homme châtré* heeft daarmee te maken. In *Encore* zal het gaan om een inconsistente Ander. De vrouw heeft een relais nodig. Ze is niet een Ander op zich. Ze heeft een relais nodig om toegang te vinden tot de Ander die ze voor zichzelf is. Zo zie je de ingewikkelde chicane, voorbij alle identiteitsprincipes. Over de relais zegt Lacan in *L'étourdit* dat de relais haar verdeelt. Hier zegt hij: maakt haar de Ander voor zichzelf.

L.J. Dient die relais om tot die Ander te komen of om die Ander te worden. Ik denk niet dat de vrouw via de man tot de Ander komt. Dat zou mystiek zijn. Lijkt mij toch.

G.H. De vrouw zou dan het tweede geslacht worden.

A.L. Ja, inderdaad, of psychose.
Ik stel me de vraag of het noodzakelijk is dat de relais een man is, want wat in de homoseksualiteit. Telkens Lacan het over de structuur van relais heeft, gaat het over een man.

Joost Demuynck: Zou je kunnen zeggen dat de relais een noodzakelijk referentiepunt is, waar ze overheen moet om dat Andere te bereiken? De fallus waar ze overheen gaat?

A.L. Precies. Het heeft te maken met de manier waarop een vrouw verdeeld wordt tussen het fallisch genot en een ander genot. Met *Encore* kan je dat veel beter plaatsen. Ik heb veel artikels gelezen, onder andere uit *la Cause freudienne 24*, waar je zeer interessante artikels hebt van Eric Laurent, van Geneviève Morel, van Catherine Lazarus-Matet. Eric Laurent zegt: *Il ne s'agit pas de vouloir être tout pour un homme… mais d'être Autre pour un homme qui se situe, lui, à partir du trait phallique*. Het is ten opzichte van het fallische dat ze zich situeert. Hij zegt: *Que la femme devienne Autre signale qu'elle se divise par sa propre jouissance entre une partie qui relève le jouissance phallique et une autre extatique*. Zoals bijvoorbeeld Thérèse Bernin. Het is een duidelijke verwijzing naar *Encore*. Hij heeft een interessante opmerking als hij zegt dat er varianten zijn van die relaisstructuur, bijvoorbeeld in de hysterie: *l'intrigue hystérique*. Het is een vraag op de achtergrond: wat is het verschil, de verhouding tussen hysterie en de vrouwelijkheid. Bij de hysterie zegt hij: *Au lieu de se servir de l'Homme comme relais pour réaliser sa propre division, le sujet se dédouble: n'arrive à situer l'Autre qu'en introduisant une autre femme et interroge au moyen de l'Homme, tenant du Un, le mystère de l'Autre.* Denk aan Dora. Meneer K als identificatie om het mysterie van de vrouwelijkheid te benaderen. Het is ook een structuur als chicane, maar niet in dezelfde ontdubbeling. Lacan in *Encore: La jouissance d'une femme la divise, lui faisant de sa solitude partenaire, tandis que l'union reste au seuil… Car à quoi l'homme s'avouerait-il servir de mieux pour la femme dont il veut jouir, qu'à lui rendre cette jouissance sienne qui ne la fait pas toute à lui: d'en elle la re-susciter*. Het is een moeilijke zin, maar hij geeft dezelfde structuur als in *Propos*. Het genot van de vrouw verdeelt haar, geeft haar als partner haar eigen eenzaamheid, terwijl de éénwording niet gebeurt, het komt niet voor mekaar. Waartoe zou de man zich best kunnen bekennen, waartoe dient hij voor de vrouw waarvan hij wil genieten? Haar het genot te schenken, haar er eigen aan te maken, waardoor ze niet geheel en al van hem is, door dat genot in haar telkens opnieuw op te wekken. Een vrouw is niet geheel en al voor de man, omdat ze toegang heeft tot een ander genot, waarvan hij zelf uitgesloten is. Maar zij ook, omdat dat genot haar anders maakt voor haarzelf. Dat is paradoxaal. Deze zin blijkt te zeggen dat hoe meer een man van een vrouw geniet, hoe meer hij bij haar dat ander genot, dat niet te maken heeft met het genitaal genot, in haar opwekt. Vandaar dat het een relais is. Een vrouw kan tot een ander genot toegang hebben door de relais van een man.

L.J. Wat moet die man dan eigenlijk juist doen? (gelach) Wat is zijn functie? Je zegt: hoe meer de man van haar geniet, hoe meer de vrouw de mogelijkheid heeft om *la jouissance jenseits* van het fallisch genot te vinden. Het is een provocatieve, technische formulering: maar wat moeten wij doen?

A.L. Ik weet niet of Lacan daar iets anders over zegt in *Encore*. Toch wel, als hij spreekt over de liefde tussen de partners *en tant du rapport sexuel*. Doordat ze allebei tekens geven van het uitgesloten van de seksuele relatie, die niet bestaat, is er liefde mogelijk van een man naar een vrouw. Hij antwoordt er niet technisch op. Ik denk dat hij er in *Propos* iets over zegt: de erotomanische liefde van de vrouw tot de man, precies omdat hij gecastreerd is kan hij toegang geven tot een ander soort genot

L.J. Een type dat achter een sluier gecastreerd staat of dood ligt, en dat daarom als *incube idéale* kan dienen. Het heeft te maken met de voile, denk ik. *Homme châtré* of *homme mort*, maar hij moet gevoileerd zijn.

A.L. Ik wil het schema van *Encore* tonen en daartegenover mijn schema van *Propos*.

Schema uit Encore p. 73 invoegen

In het schema van de seksuering in *Encore* heb je twee kanten. Je hebt de kant van de man. Je zou ook kunnen zeggen de kant van de mens. De kant van de logica van het al, *le tout*. Je hebt de kant vrouw, die de kant van de castratie en de uitzondering is. De twee kanten zijn twee onderscheiden

seksuele posities, die niet complementair zijn. Het is geen schrijven van het koppel want ze behoren tot twee verschillende logica's. De logica van het al en van het niet-al. Het is moeilijk omdat men zo gemakkelijk in de psychologisering glipt. Het betekent dat de vrouw ook aan de kant van het al is, ze is aan de twee kanten. Een man kan ook aan die logica beantwoorden. Dit is noodzakelijk om dat te begrijpen. Lacan spreekt van bepaalde mystici.
Aan de kant van de vrouw heb je één term van de *La barré*, en de pijl gaat naar *S(A barré)*. De tweede pijl gaat naar de andere kant, naar de fallus. Je ziet letterlijk hoe de *La barré* van de vrouw betekent dat er geen universaliteit van de vrouw is, er is geen *La femme, La femme n'exciste pas*, in tegenstelling tot *Tout Homme*. *Il n'y a que des femmes, une par une*.
Aan de linker kant heb je het gebarreerde subject met een pijltje naar de andere kant, naar kleine *a*.
Pas-tout de La barré noemt Lacan de inversie van de *pas-tout*. Hij geeft in *Encore* verschillende versies van de *pas-tout*. Er is *La femme n'exciste pas*, geen universaliteit, je kan er geen verzameling van maken. Als je een verzameling zou willen maken blijft ze open. Er is geen grens, geen limiet. Je hoort de formules die bekend zijn: *hors limit, sans limit*. Het is niet dat er een geheel zou zijn waarvan een deeltje afgetrokken zou zijn. Het is het feit dat er geen geheel kan gevormd worden. Een ander aspect is haar ontdubbeling. Ze is *pas-tout* omdat ze zich ontdubbeld. Vandaar de twee pijlen. Er is nog een andere vertaling van de *pas-tout*: dat ze verband heeft met *S (A barré)*, die zelf geen consistentie heeft, die zelf *pas-tout* is. Het zijn drie luiken, die natuurlijk nooit zo worden opgesomd. In *Encore* vind je de verschillende verwoordingen daarvan. Lacan zegt: *elle n'est pas-tout phallique, mais pas pas du tout. Ce n'est pas parce que qu'elle est pas-tout dans la fonction phallique qu'elle y est pas du tout. Elle y est* pas *pas du tout. Elle y est à plein. Mais il y a quelque chose en plus*. (Encore p.69)

Dus, er zijn twee vormen van genieten: *jouissance phallique* en *l'Autre jouissance* of *jouissance féminine*. Maar hij zegt dat een vrouw verdeeld is tussen twee *jouissances*. Een vrouw is niet te identificeren als geheel en al in de *jouissance féminine*. Het is niet dat ze gelijk de man is omdat het naar de fallus verwijst. Dat is ook een misvatting. En aan de andere kant iets geheel anders zou zijn. Er is een band tussen de twee aspecten. De *pas-tout* heeft ook effect op de manier waarop ze zich tot de fallus verhoudt. Vandaar dat de symmetrie met de man absoluut onhoudbaar is. *Il y a quelque chose en plus*. Er is een genieten voorbij de fallus, een *jouissance Autre*, dat Lacan supplementair noemt. Supplement roept *suppléance* op. Hij vraagt zich in *Encore* af hoe een subject het niet bestaan van de seksuele relatie supplieert. Op blz. 59 stelt hij dat het voor een vrouw niet kleine *a* is: … *du côté de La femme barré, c'est d'autre chose que de l'objet a qu'il s'agit dans ce qui vient à suppléer ce rapport sexuel qui n'est pas.* (Encore p.59). Er is geen pijl van *La barré* naar *a*.
De man kent de ontdubbeling niet tussen de twee pijlen. Er is één enkele pijl. *… pour l'homme, à moins de castration, c'est-à-dire de quelque chose qui dit non à la fonction phallique, il n'y a aucune chance qu'il ait jouissance du corps de la femme, autrement dit, qu'il fasse l'amour … ce qu'il aborde, c'est la cause de son désir, que j'ai désignée de l'objet a … L'acte d'amour c'est la perversion polymorphe du mâle, cela chez l'être parlant.* (Encore p.67-68). Het object *a*, aan de kant van de vrouw, komt op de plaats van wat Lacan *partenair manquant* noemt. In plaats van een verhouding met de Ander heeft de man een verhouding met het object van zijn fantasme. Het fantasme is voor de man wat de niet-seksuele verhouding suppleert.
De fallus noteert een seksueel genot dat verbonden is met de castratie en posiviteert het genot. Het schrijft een seksueel genot dat solidair is met een *semblant*. Ik verwijs naar de bijdrage van Geert Hoornaart op het seminarie van de WAP van 13/11/09, dat zal gepubliceerd worden in *Papers*. Het was heel verhelderend. Hij zei dat de pijl van *La barré* naar fallus toont dat het nodig is om via een *semblant* te passeren. Die pijl is de as van de *semblant*. Het is ook de pijl van *l'Homme-relais* en van de maskerade. Een vrouw kent het fallisch genot via de ontmoeting met een man. Daarom spreek Lacan over *contingence*. Ze kan een verhouding hebben met de fallus, maar ze moet niet. Het is niet noodzakelijk. Ik verwijs naar de blz.

464-465 van *L'étourdit*, de verwijzing naar *chaussoir*, enz. De contingentie van de fallus is verbonden met de ontmoeting met een man. Lacan zegt: *La femme ne peut aimer en l'Homme que la façon dont il fait fasse au savoir dont il âme. Mais pour le savoir la question ne se pose qu'à partir de ceci qu'il y a quelque chose (la jouissance) dont il n'est pas possible de dire si la femme peut en dire quelque chose – si elle peut en dire ce qu'elle sait… Ce n'est pas une autre position que de savoir si ce terme dont elle jouit au-delà de tout ce jouer qui fait son rapport à l'Homme, et que j'appelle l'Autre…, si ce terme, lui, sait quelque chose. Car c'est en cela qu'elle est elle-même sujette à l'Autre, tout autant que l'Homme. Est-ce que l'Autre sait ?... L'Autre fait le pas-tout, en ce qu'il est la part du pas-savant-du-tout dans ce pas-tout.* Het gaat over het weten. De kennis en het weten dat noodzakelijk zou zijn. De Ander weet niet. Voorbij het spelen, hij speelt op *jouir* en *jouer*, daar voorbij is geen weten, omdat er geen betekenaar voor is. *S(A barré)* is de betekenaar voor waar geen betekenaar is. Het is de forclusie van de betekenaar. De vrouw heeft verband met dat grenzeloze punt, zonder namen en zonder weten. Dat genot is, in tegenstelling met het fallisch genot, niet gelokaliseerd, zonder grenzen, ongelimiteerd. In verband met dat genot schrijft Lacan in *Encore* iets over de frigiditeit.

Transcriptie: Katrien Mortier